

Т.Ф. Маленька

ГАФІЗ, ГЕТЕ, ФРАНКО: ДО ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ПЕРСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ПОЕЗІЇ

УКРАЇНСЬКЕ літературознавство та українське сходознавство – дві наукові галузі, які, на жаль, майже не є дотичними. Літературознавча компаративістика насамперед порівнює явища й твори української літератури з європейськими й слов'янськими. Орієнтальний дискурс в українському літературознавстві й компаративістиці на сьогодні не є достатнім. Проблема Сходу в українській літературі в її широкому аспекті і як рецепція філософії, тем, образів, форм (зокрема – в поезії, де вона виявилася найбільше) – на сьогодні фактично не є дослідженою. Ця теза безпосередньо стосується і спадщини І. Франка – як наукової, так і художньої.

Проблемі рецепції Сходу у творчому світі І. Франка присвячено лише дві коротенькі оглядові статті Т. Лебединської та Ю. Кочубея, виголошені як доповіді на Міжнародному симпозіумі ЮНЕСКО у 1986 р. [Кочубей 1990; Лебединська 1990], а також окремі згадки в публікаціях Л. Грицик, М. Веркальця, О. Мушкудіані та ін. Єдиним проривом у terra incognita орієнтальної франкіани можна вважати ґрунтовну монографію І. Папуші [Папуша 2000] «Modus orientalis. Індійська література в рецепції Івана Франка». Проте стосується вона лише рецепції літератури та філософії Індії. Літературні твори стародавнього і середньовічного Близького і Середнього Сходу, які І. Франко перекладав і студіював, залишаються поза увагою дослідників. Насамперед це стосується літератури арабської й перської (зокрема – творчості Гафіза), яка спричинила появу “Західно-східного дивану” Гете та унікального західно-східного (німецько-перського) літературного синтезу.

Проблема паралелі Гафіз – Гете – Франко належить до проблеми міжнаціональних взаємин і української літератури в означеному порівняльно-типологічному аспекті. І йдеться тут не лише про рецепцію Гафіза та його впливи на Гете, впливи Гафіза

і Гете на Франка, а якщо говорити про такого велета інтелекту і духу, як І. Франко, – про розвиток української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. у силовому полі європейського і світового літературного процесу.

Безсумнівно, І. Франко – представник епохи fin de siècle – належав до людей нового типу зі свідомістю європейця. Поліглотизм І. Франка (він володів грецькою, латиною, німецькою, польською, англійською, французькою, російською, чеською, литовською, сербською, італійською) сприяв тому, що його культурний рівень формувався під впливом найвидатніших письменників, філософів світу, яких він міг читати в оригіналі.

Вплив лінгвокультурної ситуації в Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., де активно функціонували українська, польська й німецька мови і відбувалася взаємодія культур цих народів, на особистість І. Франка є безсумнівним [Космеда 2006, 37]. Є чимало свідчень сучасників про бездоганне володіння І. Франком німецькою мовою.

Світогляд І. Франка сформувався під впливом світової культури та науки. І особне місце тут посідає німецька культура й література. «...Франко ставить світове значення німців вище навіть, ніж греків і римлян, мотивуючи своє твердження головно різностороннім розвитком німецького духу і високим ідеалізмом його найкращих представників» [Рудницький 1974, 24].

Франко блискуче знав німецьку літературу, і з усіх німецьких поетів, за свідченням сучасників, найавторитетнішими для нього були Гете і Гейне, а також Шекспір і Байрон, чия творчість зазнала значного впливу філоорієнталізму.

В європейській поезії (ширше – в історії європейської духовної культури) філоорієнталізм – відкриття і початок оспівування Сходу, використання східних образів і реалій – пов'язують насамперед

із романтизмом. Починаючи з єнських романтиків (Шлегелі, Новаліс, Тік), у європейську літературну традицію входять не лише окремі образи й форми Сходу, а й цілі сюжети, котрі стають улюбленими, як раніше античні.

Абсолютно новим явищем у німецькому і європейському філоорієнталізмі стала поява «West-östlichen Divan» – «Західно-Східного Дивану» Гете – книги складної, багатопланової композиційно і змістовно, насиченої новими, невідомими раніше, коранічними та арабо-перськими художніми образами. Змістовну і філософську серцевину «Західно-Східного Дивану» становили перська класична поезія X–XV ст. і філософія суфізму, а також творчість Гафіза – найблисучішого перського лірика. Саме знайомство з його творчістю в перекладах німецького орієнталіста Й. Гаммера-Пургшталя, захоплення величию Гафіза – майстра художнього образу – спричинило появу «Західно-Східного Дивану».

Цей поетичний шедевр Гете як явище західно-східного літературного синтезу досить широко було висвітлено німецьким і європейським гетезнавством. Проте проблему Гете – Гафіз було ґрунтовно вивчено досить недавно [Burgel 1975].

Звернення Гете до тем і образів арабо-перського Сходу, перської класичної поезії і Гафіза дало йому можливість повернутися до вільної творчої манери і перебороти деякі принципи веймарського класицизму, що тримали Гете у певних рамках.

Окремі поезії «Західно-Східного Дивану» є вільними переспівами Гафіза, інші було написано за мотивами його поезії, у деяких – теми і сюжети інших перських і арабських класиків. Гафіз був близьким Гете за світоглядом і духом і як суфій-містик з його прагненням до злиття з вічністю, Коханою – Абсолютом, і як поет-гедонік, що оспівав земну красу, жінку і природу, земну пристрасть-чуттєвість.

Цікавим є сучасний погляд на проблему Гете – Гафіз найавторитетнішого іранського гафізознавця Б. Хоррамшахі: «Він (Гете. – Т.М.) написав цю збірку поезії для того, щоб відповісти східній ісламській поезії і літературі, а особливо перській літературі і Гафізу... В Гафізі Гете знайшов рівного собі генія або навіть вищого за себе. У своєму щоденнику Гете пише

про суттєвий вплив Гафіза на його праці: «Хоча я раніше і чув, і читав твори цього великого письменника, я не побачив вищості над собою. Але зараз, коли його книжка разом з перекладом навпроти мене, я настільки вражений Гафізом, що маю взяти перо і створити яскраву книгу для того, щоб вижити» (курсив. – Т.М.). Результатом такого пориву і було написання його Східного Дивану» [Khorramshahi 2000, 5].

Арабська версія «Західно-Східного Дивану» мала назву «Східний Диван європейського дослідника». На початку книги Гете помістив арабський вислів «Besmell-ahе rahmane – rahim» (“В ім’я милостивого і милосердного Бога”), що підкреслює його знання Корану та інших ісламських джерел.

Гете був знайомий з арабським письмом і мовою, і «Західно-Східний Диван» – результат його глибокої зацікавленості арабо-перськими ісламськими джерелами й поезією. «В його остаточній формі Східний Диван покриває не лише творчість Гафіза, а й усе, що Гете почерпнув з ісламських джерел. Проте Гафіз, який став головним стимулом до написання Східного Дивану, залишився його основною темою» [Khorramshahi 2000, 6]. Один із розділів “Західно-Східного Дивану” має назву “Nafizname” (“Книга Гафіза”).

Відкриття й засвоєння поезії Гафіза в Європі почалася задовго до Гете [Маленька 2005а; Маленька 2005б], і примітно те, що піонером у цій справі був угорський сходознавець і перекладач Карой Ревіцкі, який у 1771 р. переклав латиною і прокоментував 16 газелей. Публікація оригіналу Гафіза перською і латинський переклад із коментарем стали підвалинами європейської гафізіани.

Поряд з угорською школою перекладу з фарсі одним із перших європейських центрів дослідження й перекладу поезії Гафіза стала Польща. «Товариство друзів науки», у яке входили О. Чарторійський, С. Замойський, Я. Гарновський та ін., відіграло важливу роль у вивченні і популяризації поезії перського газеліста. Перекладачі сконцентрували свою увагу на передачі форми газелі. У 1838 р. в Польщі виходить друком «Wiersze Perskiego poety Nafiza» в перекладах Й. Сенкевського та Я. Верніковського.

Англомовні переклади Гафіза, зроблені Дж. Річардсоном та У. Джонсом, вплинули на англійських романтиків – У. Джонса, Дж. Байрона, П. Шеллі.

Проте другою європейською батьківщиною Гафіза стала Німеччина початку ХІХ ст. Там вперше було видано повний переклад його Дивану – як прозовий (Гаммера-Пургшталя), так і віршований (Розенцвейга-Шванна). В Німеччині, завдяки поетичній рецепції в «Західно-Східному Дивані» Гете (1819), в першій половині ХІХ ст. Гафіз пережив нове народження в перекладах Г. Даумера, Т. Нессельмана, Ф. Боденштедта, у критичному виданні перського тексту Дивану Г. Брокгауза, яким користувався як найавторитетнішим і А. Кримський. Переклад Гаммера і його фундаментальна «Історія перської літератури», а також «Зауваги і тлумачення» Гете до свого «Західно-Східного Дивану» допомогли німецьким поетам глибше зрозуміти Гафіза, особливості суфізму й арабо-перської поезії.

Поза сумнівом, І. Франко читав і Гафіза – найтоншого лірика Сходу, яким захоплювалася німецька література, і «Західно-Східний Диван» Гете. У бібліотеці І. Франка зберігаються «Історія перського країномовства» Гаммера [Hammer 1818], що свідчить про знайомство І. Франка з правилами перської поезики. У 1884 р. І. Франко пише газель, у якій застосовує монориму і редиф:

*Мов серна зі смертельним пострілом
в грудях
В німім болю до матері-лані летить,
Мов з тоскою болючою дух до знання –
Чому так зір мій до тебе, о пані,
летить?*

Газель не зовсім вправна, не легка, як, скажімо, газелі А. Фета – переспіви з Гафіза за вільним німецьким перекладом Г. Даумера. Проте її змістовий, стилістичний і ритмомелодійний малюнок, а також час написання перегукуються з 1-м «жмутком» «Зів'ялого листя», зокрема з віршами, присвяченими Ользі Рошкевич, що були написані у 1882–1885 рр., а також із поезіями до Юзефи Дзвонковської, тобто ще до знайомства з Целіною Журовською. «Образ героїні Франкової книги склався не на основі одної постаті, а в суті своїй є збірним, узагальненим образом» [Ільницький 2004]. Вже

перший побіжний погляд на вірші першого «жмутка» виказує фахівцю-іраністу, знайомому з образною і філософською системою перської класичної поезії, фактуру і присутність тут її традиційних образів.

Загальна гама почуттів «Зів'ялого листя» (від закоханості до зневіри, нарікань на жорстокого тирана – кохану, тонка чуттєвість і пронизливий щем, туга від розлуки і прагнення побачень, розчарування і надія) дуже нагадує симфонію почуттів суфійської перської поезії. А гіперідеалізований, доленосний, космічний образ жінки-божества, перед якою тільки впасти ниць і донести її лице “аж у гріб”, постає вже в першому вірші-описі її вроди і почуттів ліричного героя («Не знаю, що мене до тебе тягне»):

*І, попри тебе йдучи, я дрижу,
Як перед злою не дрижав судьбою,
В твоє лице тривожно так гляжу,
Здається, ось-ось би впав перед тобою.*

І далі зовсім східне гафізівське порівняння:

*Якби ти слово прорекла мені,
Я б був щасливий, наче цар могучий.*

Порівняймо у Гафіза:

*Gol dar baru may dar kafu ta'shuk be
kāmast
Sultan-e jahanam be chenin ruz ghulomast.*

*Квітка на грудях, вино (келих) у долоні,
кохана поряд.*

*Султан світу у такий день порівняно
зі мною – раб.*

І остання строфа у І. Франка:

*Припадком лиш не раз тебе видаю,
На мене ж, певно, й не зирнула ти.
Та прецінь у гріб мені – се знаю –
Лице твоє прийдеться донести.*

Цей образ перегукується з однією газеллю Гафіза «Nargezam naqshe tu az lavhe delu jan naravad», де він запевняє:

*Ніколи твій образ, божусь, не зітреться
З скрижалів моєї душі й мого серця.
Ніколи твій стан, кипарис величавий
Із думки не вийде.*

(Переклад А. Кримського).

Гордовита, граційна, струнка красуня, слід якої поет готовий цілувати й припасати пилінкою до її порога, ба навіть продати душу, постає з рядків і Гафіза, і Гете, і Франка. Ось вірші з «першого жмутка»:

*За що, красавице, я так тебе люблю,
Що серце тріпає в грудях несамовито,*

Коли проходиш ти повз мене гордовито?
За що я тужу так, і мучусь, і терплю?

Тоді б я душу дав за тебе. Та в ту ж мить
З очей твоїх мигне злий насміх,
гордість, глум.

І відвертаюсь я, і біль в душі щемить.

Або:

Ще здалека слідить тебе мій зір.
Твій свіжий слід я рад би цілувати
І душу тим повітрям напувати,
Що з твоїх уст переплива в простір.

І з «Другого жмутка»:

За її слідами я,
Мов безумний, біг.
Цілував з сльозами я
Пил із її ніг.

У Гафіза газель «Saba agar gozare aftadat be keshvar-e dust» починається так:

Вітре, якщо ти пролетиш краєм
коханої,

Принеси подих амбри з кіс коханої.
Я готовий віддати в пожертву
свою душу,

Якщо звісточку мені принесеш
від коханої.

Але якщо це неможливо, то принеси
Хоча б порошинку з її порога.

Леготе-вітре з коханого краю,
Ой принеси мені, щиро благаю,
Пахощі амбри з коси ароматної
Любки моєї.

Можє, й для тебе обвіяти милу
Буде важке і заказане діло?
Ну, то привій порошинку з порога
Любки моєї!

(Переклад А. Кримського).

Газель “Sezed ki az hame-ye delbaran sitani baj” закінчується бейтом:

Та Гафіз любив тебе і любить;
Ти для нього справжня цариця.
На твоїм порозі він по-рабськи
Буде радий порохом стелитись.

(Переклад А. Кримського).

А в Гете:

Ибо пыль с ее порога
Лучше всех ковров оттуда!

Вкруг ее ограды ветер
Пыль взметаєт неуклюже,
Но, пожалуй, даже роза,
даже мускус пахнет хуже.

За подих вітру, що пахне амброю і мускусом з кіс та вуст коханої (традиційний і постійний гафізівський образ), за порошинку з її порога ліричні герої Гафіза і Франка навіть готові віддати душу, проте у Гете в «Західно-Східному Дивані» цей мотив відсутній, натомість він яскраво виражений у «Фаусті».

Образ ліричного героя – раба, невольника, у І. Франка переходить у дещо іншу, фаустівську площину: він готовий віддати душу “чорту, демону розлуки”. Проте остання строфа XI вірша “Третього жмутка” дивовижно перегукується з Гафізом, зокрема з газеллю “Delu dinam delu dinam beburdast”:

Серце і віру мою, серце і віру забрали
її плечі, її плечі, її плечі.

Твій рятунок, твій рятунок, Гафізе,
в поцілунку її вуст, в поцілунку, в поцілунку.

(Підрядковий переклад).

За один її цілунок
Най горить сто тисяч літ!
За любов її і ласку
Дам я небо, рай, весь світ.

(І. Франко).

Через призму гетівського Фауста прочитала текст «Зів’ялого листя» Т. Гундорова [Гундорова 2006]. В індійсько-буддійському контексті проаналізував поезію «Зів’ялого листя» І. Папуша. У світлі фольклорної традиції – О. Дей. Багатогранний, поліфонічний текст «Зів’ялого листя» має і перше, і друге, і третє. І має він всі підстави – смислові та образні – бути прочитаним і у суфійсько-перському ключі, оскільки І. Франко був добре обізнаним і з перською класичною поезією, і з суфізмом. Цьому сприяли його дружба і листування з А. Кримським, студювання «східних німецьких книжок», його обізнаність і захоплення поезією Гете.

ЛІТЕРАТУРА

- Гундорова Т. **Франко і Каменяр**. Київ, 2006.
- Ільницький М. Біль обернений у слово. Передм. до кн.: **І. Франко. "Зів'яле листя"**. Львів, 2004.
- Космеда Т. **Комунікативна компетенція Івана Франка**. Львів, 2006.
- Кочубей Ю.М. Іван Франко і літератури народів Близького та Середнього Сходу // **Іван Франко і світова культура. Матеріали Міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО** (Львів, 1986). Кн. 1, 2. Київ, 1990.
- Лебединська Т.М. Культура Сходу в літературній і науковій діяльності Івана Франка // **Іван Франко і світова культура. Матеріали Міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО** (Львів, 1986). Кн. 1, 2. Київ, 1990.
- Маленька Т.Ф. Поезія Гафіза в Європі: дослідження, переклади, рецепція // **Східний Світ**, 2005б. № 2.
- Маленька Т.Ф. Поезія Гафіза в європейській рецепції // **Вісник Львівського університету. Серія філологічна**. Вип. 36, 2005а.
- Пануша І. **Modus orientalis. Індійська література в рецепції Івана Франка**. Тернопіль, 2000.
- Рудницький Л. **Іван Франко і німецька література**. Москва, 1974.
- Virgel Ch. **Goethe und Hafiz**. Bern und Frankfurt, 1975.
- Khorramshahi B. Gute va Hafiz // **Majmu'eye maqalate motale'ate Irani**, 2000, № 3.
- Hammer J. **Geschichte der schöken Redekünste Persiens**. Wien, 1818.